

Ebû İshâk Eş-Şîrâzî'nin Zühhd Hayatı

Mehmet Cafer Varol*

Öz

Ebû İshâk eş-Şîrâzî (h.393-472), Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun siyasi hâkimiyet ve nüfuz açısından zirvede olduğu Sultan Alp Arslan (1063-1072) ve Sultan Melikşah (1072-1092) devirlerinde yaşamış ve Şafii fıkhında otorite kabul edilen bir âlimdir.

Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin zühhd hayatı pek çok mutasavvıfı hayrette bırakacak kadar ileri seviyededir. Öyle ki Yusuf el-Hemedânî gibi bazı büyük mutasavvıfların kendisinden etkilenecek tasavvuf yoluna girdikleri söylenmiştir. Şîrâzî, Horasan'a elçilik vazifesi için yolculuk yapmış ve bu yolculuğu esnasında sûfî şahsiyetlerle de görüşmüştür. Kendi döneminde ilmi çevreler içerisinde büyük bir otorite kabul edilen Şîrâzî, Bağdat Nizâmiyye medresesinde baş müderrislik yapmış ve pek çok talebe yetiştirmiştir. Şîrâzî, tasavvufî şiirlerinin mana zenginliği ile de ön plana çıkmaktadır. Ebû İshâk eş-Şîrâzî, hikmetli ve tasavvufî şiirler yazardı.

Şîrâzî hem kendi dönemindeki ulemaya hem de kendisinden sonraki ulemaya eserleriyle tesirde bulunmuştur. Eserleri pek az müellife nasip olacak bir şekilde ulemanın ilgisini çekmiş neredeyse her ilim dalında kaleme aldığı eserleri üzerine onlarca şerh, muhtasar ve manzum eserler yazılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ebû İshâk, Şîrâzî, Nizâmiyye, Zühhd, Tasavvûf

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, Vaiz, mehmetcafervarol@gmail.com

Ascetic Life of Abū Is āq al-Shirāzī

Abstract

Abū Is āq al-Shirāzī (h.393-472) was a great scholar who was accepted as an authority in Shafii jurisprudence during the times of Sultan Alp-Arslan (1063-1072) and Sultan Malik-Shah I (1072-1092), when the Great Seljuq Empire was at the top in terms of political domination and influence.

The life of Abū Is āq al-Shirāzī is on advanced level of asceticism to astonish many Sufis. At the same time, he comes into prominence along with the richness of meaning of Sufi poems. Abū Is āq al-Shirāzī is a poet who memorize many poems as well as writes poems himself. He wrote high literary poems, which mostly are exemplary and contain advice.

Abū Is āq al-Shirāzī influenced both the scholars in his time and the scholars after him with his works. Tens of commentaries, concise and verse works were written on his works in almost every branch of science and his works attracted the attention of the scholars in a way that only few of authors could earn.

Key words: Abū Is āq, Shirāzī, Ni āmiyyah, Asceticism, Mysticism

أبو إسحاق الشيرازي وزهده

الملخص

أبو إسحاق الشيرازي (ت 393-472 هـ) كان عالما كبيرا اعتبر كمرجع في الفقه الشافعي في عهد سلطان ألب أرسلان (ت 1065-1072 هـ) و سلطان ملك شاه الذي كانت الدولة السلجوقية العظيمة فيه في القمة من حيث السلطة والسيطرة السياسية.

عاش أبو إسحاق الشيرازي حياة زهد لحدٍ يُبهت كثيرا من المتصوفين. ومع ذلك هو استرعى انتباهها بوفرة المعاني في أشعاره الصوفية. مع ذلك كان له أثر على أهل التصوف في زمانه كالشيخ أبو يوسف الهمداني. كان امام أبو إسحاق حفظ كثيرا من الأشعار مع كونه شاعرا. هو كان يفضل أشعارا ذات مستوى راق من جانب الأدب وتحتوي كثيرا من المواعظ والعبر. أثر الشيرازي بكتبه في العلماء الذين عاصره وفيمن يلونه. وجذب آثارها انتباه العلماء بقدر لم يكتسبه إلا عدد قليل من المؤلفين وتم تأليف العديد من الشروح والمختصرات والمنظومات على كتبه التي كتبها في كل مجال من العلوم تقريبا.

الكلمات المفتاحية: أبو إسحاق، الشيرازي، نظامية، زهد، التصوف

1. Hayatı

1.1. Doğumu Yeri ve Tarihi

Şeyh Ebû İshâk¹ 393/1003'te Şîrâz'ın Feyrûzâbâd² beldesinde doğdu³. Tam adı: İbrahim b. Ali b. Yusuf b. Abdullah eş-Şîrâzî el-Feyrûzabadî eş-Şâfiî'dir. Künyesi: Ebû İshâk'tır.⁴ Lakabı: Cemalüddin'dir.⁵ Zamanında daha çok "eş-Şeyh" lakabıyla anılmıştır. Kaynaklar kendisine "eş-Şeyh" denilmesinin sebebini rüyasında Peygamber Efendimiz (s.a.v)'i gördüğü, Efendimiz (s.a.v) kendisine "ey Şeyh" diye hitap ettiği, bu lakaba çok sevinip; "*Efendimiz (s.a.v) beni şeyh diye isimlendirdi.*"⁶ tarzındaki bir rivayete dayandırmaktadırlar.

1.2. Tahsili

Şeyh Ebû İshâk, yaşamının büyük bir kısmını Feyrûzâbâd'ta geçirdi. İlim halkalarına ilk olarak burada katıldı. Kendisinden ilim tahsil ettiği âlimlerin başında Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer eş-Şîrâzî gelmekteydi.⁷ Yine Şîrâz'da Ebû Abdullah el-Beyzâvî ve Ebû Ahmed Abdulvahab b. Ramîn'den dersler aldı. Daha sonra ilim tahsilini daha ileri merhalelere taşımak için Basra'ya gitti, burada fakih Harzî ya da Hûzî'nin ders halkasına katılarak ondan fıkıh ilmi tahsil etti.

¹ Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), *Tehzibu'l-esma vel-luğa* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2005), 2:173; Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî et-Türkmâni el-Fârîki ed-Dımaşki (ö. 748/1348), *Siyer-i A'lâmi'n- Nübelâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1984), 18: 459. Selahaddin es-Safdi, Halil b. Übeyk es-Safdi (ö. 764/1362), *el-Vafl bi'l-vefiyat* (Beyrut: Dâru İhyai Turasu'l-Arabî, 1999), 6: 62; Taceddin es-Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddin Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi es-Sübkî (ö. 771/1370), *Tabakât-ü Şâfiyye el-Kübra* (Beyrut: Dâru İhyai kutubi'l-Arabiyye, 1992), 4: 215-262; İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdürrahîm b. el-Hasen b. Ali el-Ümevî el-İsnevî (ö. 772/1370), *Tabakatu's-Şâfiyye li'l-İsnevî*, thk. Abdullah el-Cebûri (Riyad: Dâru'l-Ulûm, 1979), 2: 83.

² Feyrûzâbâd: Şîrâz'ın güneyinde ona bağı bir köy ismidir. Bk., Kazvinî, Ebû Yahyâ Cemâlüddin Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvinî (ö. 682/1283), *Âsaru'l-Bilad ve ahbaru'l-İbad*, (Beyrut: Dâru's-Sadîr, ts.), 237.

³ Ebî'l-Ferec el-Cevzi, Ebû'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülukî ve'l-Ümem* (Haydarabad: ed-Dakn, h.1359), 9: 6; İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasen İzzüddin Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Tarih* (Beyrut: Dâru's-Sadîr, 1979), 8: 131-132; İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yan*, 1: 31. Yâkût el-Hamâvî, Ebû Abdillâh Şihâbüddin Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (ö. 626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân* (Beyrut: Dâru's-Sadîr, 1979), 3: 380.

⁴ Zehebî, *Siyer-i A'lâmi'n- Nübelâ*, 18: 453; Selahaddin es-Safdi, *el-Vafl bi'l-vefiyat*, 6: 62.

⁵ Zehebî, *Siyer-i A'lâmi'n- Nübelâ*, 18: 453; Selahaddin es-Safdi, *el-Vafl bi'l-vefiyat*, 6: 62.

⁶ Taceddin es-Sübkî, *Tabakât-ü Şâfiyye*, 4: 215-262. Zehebî, *Siyer âlami'n-Nübelâ*, 18: 453.

⁷ Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddin İbrâhîm b. Ali b. Yusuf eş-Şîrâzî (ö. 476/1083), *Tabakatu'l-Fukaha* (Beyrut: Dâru'r-Raidu'l-Arabî, 1981), 141.

Ebû İshâk, h. 415 senesinde Bağdat'ı yurt edindi, burada Ebû't-Tayyib et-Taberî'nin derslerine devam etti ve zamanla onun en bilinen talebelerinden biri haline geldi. Kendisi bu hususu izah ederken şöyle der: *“On yıldan fazla onun derslerine devam ettim. Yıllarca talebelerine onun izniyle dersler verdim. Ders halkasında bana değer verdi. Daha sonra h. 430 senesinde onun talebelerine ders vermeme benden istedi, ben de bu talebine olumlu karşılık verdim ve talebelerine ders vermeye başladım.”*⁸

Usûlu'l-Fıkıh ilmini Ebû Hatîm el-Kazvî'nin yanında okuyan Ebû İshâk, fıkıh ilminde yukarıda zikrettiğimiz üstatlarından başka Zeccâcî ve başka âlimlerden de dersler aldı.⁹

Şîrâz şehrinin hatip ve müftü vekillerinden olan Ebû Abdullah el-Celâb'tan ders okudu. Dâvûd-i Zâhirî'nin mezhebinden olan Ebû'l-Ferec-i Fâmî eş-Şîrâzî ile karşılaştı. Genç yaşında olduğu hâlde, onunla ilmi münazaralarda bulundu. Ebû İshâk eş-Şîrâzî, “Tabakât”ında “Ben, Şîrâz'da küçük olduğum halde, onunla münâzara etmişim” der. Bu hâdis, onun cedel ilmine daha o yaşlarda alışkanlık kazandığına delâlet etmektedir. Şîrâz'dan sonra Gandecân'a da giden Ebû İshâk, burada Ebû Ahmed Abdurrahmân b. Hüseyin el-Gandecânî'den dersler aldı. Gittiği beldelerde Şâfiî mezhebini öğretip yayan büyük fakihlerle buluştu. Bunlardan bazıları şunlardır: eş-Şîrc-il-faradî el-Hâsib, İbn-i Ramin, Ebû Abdullah el-Beydâvî, Mensûr bin Ömer el-Kerhî'dir. Yukarıda da belirttiğimiz üzere Onun bu devirdeki hocalarının en büyüğü Ebû Tayyib et-Taberî'dir.

Şüphesiz ki ilmî tedrisatta talebenin gayreti büyük bir önem arz etmektedir. Talebe derslerini mütalaa etmeli, kendisinden daha bilgili talebelerle müzakereyi ihmal etmemelidir. Bu anlamda Ebû İshâk derslerine nasıl çalıştığını bizlere şöyle anlatır:

⁸ Zehebî, *Siyer âlamî'n-Nübela*, 17/671, İbni Hallikân, *Vefeyatu'l-âyân*, 2/514.

⁹ Sübkî, *Tabakâtü's-Saftiyye*, 4/218. İbni Hallikân, *Vefeyâtu'l-âyân*, 1/29.

*Her kıyâsı bin defa tekrar eder, onu bitirince diğer bir kıyasa geçer, ondan da bu minval üzere meşgul olurum. Her dersi bin defa tekrar ederdim. Bir meseleye dair şahit, delil olacak bir beyit olursa, o beytin bulunduğu kasidenin tamamını ezberlerdim. Bu ise, ancak tedbirli davranmak ve iyi öğrenmek için olan bir arzu, istek idi.*¹⁰

Ebû İshâk, birisiyle münazara ettiğinde, hasmının kafasında en ufak bir şüphe ve tutunabileceği bir mazeret bırakmazdı. Buna binaen hasmı haklılığını itiraf etmekten başka bir yol bulamazdı.¹¹ Hasmiyle münazara ederken; tartıştıkları mevzuda hak olan neyse onun üstün gelmesini arzu ederdi. Bu yüzden cedel ilminde yazdığı *el-Mulahhas* isimli eserinin başında münazara adabına değinmiştir. Nevevî'ye göre eserinde zikrettiği adabın tamamı kendisinde mevcut idi.¹²

1.3. Hocaları

Şeyh Ebû İshâk eş-Şîrâzî, kendi alanında otorite pek çok âlimden dersler aldı. Feyrüzâbâd ve Şîrâz arasında yaptığı yolculuklar ve bu iki şehirden sonra Basra'ya, buradan da Bağdat'a uzanan ilim yolculuğu kendisine pek çok ilim adamıyla görüşme imkânı sağladı. Bu ilim adamlarının en önemlilerinin bir kısmı şunlardır:

- Muhammed b. Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Kâdî Beyzâvî (ö. 424).¹³

- Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Galib el-Havârizmî, el-Burkânî, Ebû Bekir (ö. 425)¹⁴

- Hasan b. Ebî Bekir Ahmed b. İbrahim b. Hasan b. Muhammed b. Şâzân el-Bağdâdî, el-Bezzâz, Ebû Alî.¹⁵

- Abdulvahâb b. Muhammed b. Ömer b. Muhammed b. Ramîn el-Bağdâdî (ö. 430)¹⁶

- Muhammed b. Hasan b. Muhammed b. Yusuf b. Hüseyin el-Ensârî, et-Tâberî (ö. 440).¹⁷

¹⁰ Nevevî, *Tehzibu'l-Esma ve'l-luğa*, 664; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n Nübelâ*, 17: 452; Bilal Aybakan, "Şîrâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1988), 39: 184.

¹¹ İlmî heyet, *Dairetu'l-Mearifu'l-İslamiye*, (Tahran: İntişarat Cihan, ts.), 14: 23.

¹² Nevevî, *el-Mecmu' Şerhu'l-Mühezzeb* (Cidde: Mektebetu'l-İrşad, 1999), 1: 33.

¹³ Sübkî, *Tabakat*, 4: 152; Şîrâzî, *Tabakat*, 134.

¹⁴ İbnü'n-Neccâr, Ebû Abdillâh Muhibbüddîn Muhammed b. Mahmûd b. el-Hasen b. Hibetillâh el-Bağdâdî (ö. 643/1245), *Tarihi Medinetu's-Selam*, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001), 6: 26.

¹⁵ Zehebî, *Siyer âlami'n-Nübelâ*, 17: 415

¹⁶ Şîrâzî, *Tabakât*, 133.

¹⁷ Şîrâzî, *Tabakât*, 137.

- Mansûr b. Ömer b. Ali el-Bağdâdî (ö. 447)¹⁸
- Tahir b. Abdullah b. Tahir b. Ömer et-Tâberî (ö. 450)¹⁹
- Muhammed b. Ömer eş-Şîrâzî.²⁰

1.4. Talebeleri

Ebû İshâk, şöhreti her tarafa yayılmış bir müderristi. Nizamiye medreselerinde baş müderrisi olması hasebiyle de İslam coğrafyasının her tarafından ilim talebelerinin kendisinden ilim tahsil etmek için uzun yollar kat ettiği bir şahsiyetti. Medresesinde ilim tahsil eden öğrenciler, ilimlerini ikmal ettikten sonra devlet kademelerinde de tercih edilmekteydi. Öğrencileri pek çok ilimde mütehasıs olmuş ve belli makamlarda büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Ebû İshâk bu hususla ilgili şöyle der: “*Halife'nin mektubu üzerine Horasana doğru yola çıktım. Yolculuk esnasında hangi şehre, nahiye veya köye girdiysem oranın Kadı, hatîp ya da müftüsünün benim öğrencilerimden olduğunu gördüm*”²¹

- Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatib el Bağdâdî (ö. 463).²²
- Süleyman b. Halef b. Sa'd b. Eyyüb et-Tüceybî, el-Endülüsî, el-Kurtûbî, el Bâcî, el-Kâdî (ö. 474).²³
- Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Cürcânî el-Kâdî (ö. 482)²⁴
- Abdurrahman b. Muhammed b. Sabit, el-Hirakî (ö.495).²⁵
- Hüseyin b. Ali b. Hüseyin et-Taberî (ö. 498).²⁶
- Muhammed b. Ahmed b. Hüseyin b. Ömer eş-Şaşî (ö. 507).²⁷
- Kasım b. Ali b. Muhammed b. Osman el-Harîrî (ö. 516).²⁸
- Ahmed b. Sa'd b. Ali b. Kasım el-Aclî, el-Hemedanî (ö. 535).²⁹

¹⁸ Şîrazî, *Tabakât*, 137.

¹⁹ Şîrazî, *Tabakât*, 135.

²⁰ Şîrazî, *Tabakat*, 134.

²¹ Şîrazî, *Tabakat*, 38.

²² Zehebî, *Siyer âlamî'n-Nübela*, 18: 276.

²³ Zehebî, *Siyer âlamî'n-Nübela*, 18: 535.

²⁴ Sübkî, *Tabakat*, 4: 74.

²⁵ Sübkî, *Tabakat*, 5: 115.

²⁶ Zehebî, *Siyer âlamî'n-Nübela*, 19: 496

²⁷ Zehebî, *Siyer âlamî'n-Nübela*, 19: 393; Sübkî, *Tabakât*, 6: 70.

²⁸ Sübkî, *Tabakât*, 7: 266.

²⁹ Sübkî, *Tabakât*, 6: 17; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddin İsmâil b. Şihâbiddin Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkı eş-Şâfîî (ö. 774/1373), *Tabakatu'l-Fukahai's-Şafiiyyin*, (Kahire: Mektebetu's-Sekâfetu't-Diniyye, 1992), 2: 563.

1.5. İlmî Şahsiyeti

Ebû İshâk eş-Şîrâzî, çok az kimseye nasip olabilecek bir ilmî kariyere sahipti. İlmî hayatında ilk rütbesini hocası Ebû Tayyîb et-Taberî'den alarak onun huzurunda talebelerine ders okuttu.³⁰ Daha sonra Babu'l-Meratib mescidinde dersler verdi. Bu mescit hilafet merkezinin kapılarından birinde bulunması hasebiyle büyük bir öneme sahipti.³¹

Kısa sürede ünü her tarafa yayılan Ebû İshâk, sarayın da ilgisini çekti ve Nîzamü'l-Mülk tarafından kendisi için Dicle nehrinin kenarına inşa edilen Nizamiye Medresesine baş müderris olarak atandı. Önceleri burada ders vermekten imtina ettiyse de daha sonra talebelerin ısrarlarıyla ders vermeye başladı. Burada ders okuttuğu yıllar boyunca asla ücret almadı, kendisine tahsis edilen bir sarık, bir pamuk elbise ve yiyeceği kadar bir erzakla iktifa etti.³²

İlmî çalışmalarının yanında, halife ve sultan arasında elçilik ve arabuluculuk vazifesi de yaptı. Halife Muktedîbillah, Ebû İshâk eş-Şîrâzî'yi Sultan Melik Şah ve Nîzamü'l-Mülk'e elçi olarak gönderdi.³³ İmam Gazalî'nin biyografisini yazan Zerrinkub bu seyahati şöyle aktarır: “Bağdat Nizamiye Medresesi'nin üstadı Ebû İshâk eş-Şîrâzî, Halife Muktedîbillah'ın elçisi olarak Horasana geldiği zaman İmam Cüveynî Nişabûr şehrinin dışında onu karşıladı, bineğinin yularını tutup bir hizmetçi gibi önünde yürüdü. Vezir Nîzamü'l-Mülk'ün huzurunda onunla münazaraya oturdu.”³⁴ Fakat bu münazara, gerçekte Nişabur talebelerinin İmam Ebû İshâk'tan istifade fırsatı bulmaları amacına yönelikti.

Bu yolculuk esnasında halk kendisine olağanüstü bir saygı gösterdi. Halifenin elçisi olması bir yana, kendisi değerli bir fakih ve zâhid olarak da ün ve şöhrete sahipti. Bu sıcak karşılamayı yol boyunca İran'ın her yerinde sergilemişlerdi. Her bir şehre vardığında halk, kadın çocuk topyekûn kendisini karşılamış, el-etek öpmüş ve hatta atının bastığı toprağı teberrük için götürmüşlerdi.³⁵ Horasanda Melik Şah ve Nîzamü'l-Mülk, ona saygıda kusur etmediler. Onun Horasan yolculuğu fakihlerin büyük bir zaferi olarak telakki edildi. Cahiliyle, âlimiyle,

³⁰ Zehebî, *Siyer âlamî'n-Nübela*, 18: 453.

³¹ Sübkî, *Tabakât*, 4: 218.

³² Zehebî, *Siyer âlamî'n-Nübela*, 18/453; Sübkî, *Tabakât*, 4: 218.

³³ Sübkî, *Tabakat*, 4: 219.

³⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih* (Beyrut: Dâru's-Sadır, 1979), 8: 131-132.

³⁵ Ebi'l-Ferec el-Cevzî, *El-Muntazam fi Tarihi'l-Müluki ve'l-Ümem*, 9: 7-8.

avamıyla, âyanıyla herkesin ona karşı saygı ve ilgi göstermesi, ilmin gücünün para ve zorbalık gücünden daha fazla kalpleri fethettiği, itaatkâr kıldığı anlamına geliyordu.³⁶

Ebû İshâk, talebelerine ders verirken onların anlama derecelerini, ilmî seviyelerini göz önünde bulundurur ve ona göre ders okuturdu. Öğrencilerinin ders esnasında dikkatlerini korumak için azami derecede ihtimam gösterirdi. Kimi zaman güzel hikâyeler anlatır, kimi zaman edebî yönü çok yüksek şiirler okurdu. Ezberinde çokça şiir vardı.³⁷ Onun derslerinde bu zenginlik çok kısa zamanda doğudan batıya ilim talebeleri arasında ününü arttırdı ve her coğrafyadan ilim meclisine öğrenciler akın etti.³⁸

Ebû İshâk'la tanışan ve bir meselede sözlerini işiten Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, ilmi melesesini ifade bağlamında, "İmam Şâfiî şayet Ebû İshâk'ı görse diğer müçtehit imamlara karşı onunla övünürdü" der.³⁹

Sellâr el-Ukaylî gibi dönemin meşhur şairleri şiirlerinde Şîrâzî'ye yaptıkları telmihlerle onun münazaradaki maharetine dikkat çekmişlerdir. Hanefî kâdıl-kudâtı Ebû Abdullah ed-Dâmegânî ile giriştiği münazaraya şahit olan Endülüslü Mâlikî fakihî Ebû'l-Velîd el-Bâcî onun gösterdiği başarıyı över. Hanbelî âlimi Ebû'l-Vefâ İbn Akîl de Şîrâzî'yi döneminin en yetkin münazara ustası diye nitelemiş ve özellikle eserlerinden faydalandığını belirtmiştir. Şîrâzî'nin hakkında, "O hilâf meselelerini *bir Müslümanın Fatihâ'yı bildiği gibi bilirdi*" denilmiştir.⁴⁰

1.6. Akidesi

Ebû İshâk, akide temelli pek çok tartışmanın ve rekabetin yaşandığı bir dönemde yaşadı. Vezir Nizâmü'l-Mülk Nizamiye medreselerinin ilkinin ve en büyüğünü Bağdat'a bu dönemde kurdu. Bu medreseyi kurarken iki amaç taşıyordu. Birincisi: Hanbelilerin aşırılıklarına karşı daha mutedil bulunduğu Eş'ârî mezhebini güçlendirmektir. İkincisi ise: etkisi artan batını Şii fırkaların etkisini bitirmektir. Tüm bu amaçlarını yerine getirmek için Bağdat Nizamiyesinin rektörlüğüne en uygun gördüğü şahıs İmam Ebû İshâk eş-Şîrâzî idi. İmam Ebû İshâk hem

³⁶ Zerrinkub Abdülhüseyn (ö. 1999), *Medreseden Kaçış İmam Gazali'nin Hayatı Fikirleri ve Eserleri* (İstanbul: Ağaç Yayınları, 2017), 51.

³⁷ Nevevî, *el-Mecmu'*, 1: 33.

³⁸ Sübkî, *Tabakât*, 4: 216.

³⁹ Zehebî, *Siyer âlamî'n-Nübela*, 18/459; Sübkî, *Tabakât*, 4: 227.

⁴⁰ Bilal Aybakan, "Şîrâzî", *DİA*, 39: 184.

mezhep olarak Şâfiî mezhebine müntesip hem de akidevi olarak Ehl-i Sünnet akidesinin Eş'ârî kolundandı.⁴¹ İlmî münazara, cedel ve hilafta büyük bir kabiliyet ve uzmanlığı vardı. Tok gözlü biri olup dünya malına zerrece tamahı yoktu. Haklı haykırmaktan asla çekinmezdi. Dolayısıyla bu makama gelecek bir kimse o dönemde çete mantığıyla çalışan marjinal grupların tehditlerine pabuç bırakmayacak bir karaktere de sahip olmalıydı. Tüm bu vasıflar Ebû İshâk eş-Şîrâzî'de fazlasıyla mevcuttu.

1.7. Vefatı

Ebû İshâk eş-Şîrâzî çarşamba günü, 11 Cemaziye'l-Âhir h. 476 senesinde vefat etti.⁴² Vefat ettiğinde Bağdat'ta Ebi'l-Feth Muzaffer b. Reisü'r-Rüesâ'nın evinde idi. Ebû'l-Vefâ İbn-i Akil el-Hanbelî tarafından yıkandı.^{43/44} Cenaze namazı iki defa kıldırıldı. Birincisi; Dâru'l-Hilafe'de Babu'l-Firdevs denilen mevkide Ebû'l-Feth Muzaffer tarafından kıldırıldı. Buradaki cenaze namazına o dönemin Abbasi halifesi el-Muktedî-Biemrillâh'da katıldı. İkincisi; Camiu'l-Kasr'da kılındı. Burada halktan büyük bir topluluk cenazede hazır bulundu.⁴⁵ Vefatının ikinci gününde Bab-i Harb kabristanında defnedildi.⁴⁶

2. ESERLERİ

1. *et-Tenbîh fi'l-fürû 'il-fikhi's-Şâfiî*. Şâfiî fıkhnın beş muteber kitabından biri olarak kabul edilir (Leiden 1879, Kahire 1329, 1348, 1370, Beyrut 1416/1996).

2. *el-Mühezzeb fi'l-fikhi'imâm eş-Şâfiî*. Şâfiî mezhebine göre yazılmış bir fıkıh eseridir. Mezhep içindeki farklı görüşler delilleriyle incelenmektedir (I-II, Kahire 1323, 1348, 1379/1959, I-IV, Dımaşk 1416/1996).

3. *et-Tebşıra fi usûli'l-fıkh*. Hilâfa (fikhî mezhepler arasındaki ihtilaf) dair bir çalışmadır (Dımaşk 1980).

⁴¹ Sübkî, *Tabakât*, 4: 229; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-tarih*, 10: 105.

⁴² Sübkî, *Tabakât*, 4: 229.

⁴³ Ali b. Akil b. Muhammed b. Abdullah el-Bağdadi, el-Hanbelî, Ebû'l-Muzaffer. Büyük İslam âlimi, Hanbelî mezhebinin o zamandaki en büyük imamı, büyük kelimacı ve birçok eserin sahibidir. Zaferiyede ikamet ederdi. Burada kendisiyle meşhur bir mescidi vardı. H. 431 yılında doğmuş h. 513 yılında vefat etmiştir. Bk., Zehebî, *Siyer âlamî'n-Nübela*, 37: 415.

⁴⁴ İbnî Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 597; Zekeriyya el-Masrî, *el-İmam eş-Şîrâzi*, 165.

⁴⁵ Nevevî, *el-Mecmu'*, 1: 34; *Tehzibu'l-Esmâi ve'l-Lugât*, 2: 174.

⁴⁶ Nevevî, *el-Mecmu'*, 1: 34; *Tehzibu'l-Esmâi ve'l-Lugât*, 2: 174; İbnî Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 597; Sübkî, *Tabakât*, 4: 229.

4. *el-Lüma' fi usuûli'l-fıkh*. Usûl-i fıkha dair bir eserdir (Kahire 1326, 1347, 1359, 1365, 1957, Beyrut 1405/1985, Dımaşk 1416/1995).

5. *Şerhu'l-Luma'*. Yukarıdaki eserin şehridir (Cezayir 1979, Beyrut 1408/1988).

6. *el-Mûlahhas fi'l-cedel*. Cedel (tartışma ve münâzara metodu) hakkındadır. (Atıf Efendi Kütüphanesi'nde iki yazma nüshası mevcuttur).

7. *el-Ma'üne fi'l-cedel*. Usûl-i fıkıh ve cedele dairdir Kuveyt 1987, Beyrut 1408/1988).

8. *en-Nüket fi'l-mesâili'l-muhtelef fihâ beyne's-Şâfi'i ve beyne Ebî Hanîfe*. İmam Şâfiî ile İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe arasındaki ihtilaflı meseleler hakkındadır (Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed nr. 1154).

9. *el-Muhtasar fi mahtelefe fihi Ebû Hanîfe ve's-Şâfi'i*. İmam Şâfiî ile Ebû Hanîfe arasındaki 555 ihtilaflı (hilâf) mesele kısaca anlatılmaktadır (Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa nr. 458, Bağadtlı Vehbi Efendi, nr. 507/1).

10. *Tezkiretü'l-Mes'ûlin fi'l-hilâf beyne'l-Hanefî ve's-Şâfi'i*. İmam Şâfiî ile İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe arasındaki ihtilaflı konulara dair hacimli bir eserdir (Keşfü'z-zunûn, I, 392).

11. *el-Muhtasar fi usûli mezhebi's-Şâfi'i*. Şâfiî mezhebinin temel esasları hakkındadır (Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed nr. 1218).

12. *el-İşâre ilâ mezhebi ehli'l-hak*. Ehl-i hak mezhebi hakkındadır (Kahire 1987, Beyrut 1419/1999).

13. *Akîdetü's-Selef* (Kahire 1987).

14. *Tabakâtü'l-fukahâ*. Fakih sahabîlerden başlayarak V. (XI.) yüzyılın ortalarına kadar gelen meşhur fukahânın kısa biyografilerini içerir. Tabakâtü'l-fukahâ türünün en temel kaynaklarından biridir (Bağdat 1356/1937, 1969, Beyrut ts. Dârü'l-kalem, Beyrut 1970, 1401/1981).

15. *Risâletü's-Şîrâzî Fî 'ilmi'l-Ahlak*. 80 sayfalık bir risaledir. Ahlak ilminin temel kavramlarını ve ahlak ile alakalı hikmetli sözleri içerir. (Kahire 1319/1900, Matba'atü'l-Mevsû'at).⁴⁷

3. Zühhd Hayatı

Ebû İshâk, en güzel hasletlerin toplandığı bir şahsiyetti. Bir İslam âliminde bulunması gereken ahlaki güzelliklere sahip, ahlaki kötülüklerden de uzaktı. Öyle ki bu güzel ahlaki hem havassın hem de avamın takdirini toplamış; yöneticilerden halka, kendi muasır âlimlerden ilim talebelerine kadar herkesin takdirini toplamıştı. Bu yüzden pek az kimseye nasip olabilecek bir saygınlık ve talebe sayısına sahipti. Onun medresesinde tahsil görmek ve onun ders halkasında oturabilmek için insanlar çok uzak mesafeler kat ederdi. İlim talebelerinin ona bu kadar teveccüh göstermesinde şüphesiz güzel ahlakının büyük bir etkisi vardı. İlim ile ameli bir arada öğrencilerine aktarması en büyük hususiyetiydi. Öyle ki talebesi olan Nakşî silsilenin dokuzuncu şeyhi Yûsuf el-Hemedânî gibi büyük bir mutasavvıfın kendisinden etkilenecek sûfilik yoluna girdiği söylenmiştir. Ebû İshâk'ın, talebesi Yûsuf el-Hemedânî'yi güzel ahlaki ve zühhdünden ötürü diğer öğrencilerinden üstün tuttuğu nakledilmektedir.⁴⁸

Ebû İshâk'ın Horasan yolculuğu sûfilerle ilişkisini ve dönemin sûfilere üzerindeki tesirini ortaya koyan bazı hadiselerin yaşandığı bir yolculuktur. Sübkî, sûfilerle ilişkisini ve sûfilerin kendisine bakış açısını ortaya koyan iki olay anlatmaktadır. Bu olaylardan birincisi Rey ve Nişabur şehirleri arasındaki Sâvâ şehrinde yaşanmıştır. Şeyh Ebû İshâk'ın şehirlerine geldiğini işiten Sâvâ'daki sûfiler kendisini karşılar. Sûfiler ellerindeki tespihlerini Ebû İshâk'ın üzerinde bulunduğu bineğinin eyeri üzerine atarlar. Bunu yapmaktan maksatları Şeyh Ebû İshâk'ın tespihlerine dokunması ve bundan bereket ummalarıydı. Şeyh Ebû İshâk tespihleri alıp eline yüzüne sürer ve onlara uzatır. Bunu yaparken Şeyh Ebû İshâk'ta sûfilerin zikir çektikleri bu tespihlerle teberrük etmeyi murad ediyordu.⁴⁹

⁴⁷ Eserlerin içeriği, neşirleri ve tercümelere hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bilal Aybakan, "Şîrâzî", *DİA*, 39: 184.

⁴⁸ Necdet Tosun, "Yûsuf el-Hemedânî", *DİA*, 44: 12-13.

⁴⁹ Sübkî, *Tabakât*, 4: 220.

Hadiseden anlaşılan odur ki, Ebû İshâk eş-Şîrâzî, o dönemin sûfilere tarafından tanınmaktaydı. Tespihlerini teberrük niyetiyle eyerinin üzerine atmaları ve Şeyh Ebû İshâk'ın onların muradını anlayarak kendisinin onların tespihiyle teberrük etmesi sûfilere hallerine vukufiyetini göstermektedir. Bu olay aynı zamanda sûfilere Şeyh Ebû İshâk'ı zamanlarının bir velisi olarak gördüklerini göstermektedir. Özellikle fakihlerin sûfilere karşı o dönemlerde yaygın olan tutumunun aksine Şeyh Ebû İshâk'ın sûfilere böyle bir yakın alaka göstermesi onların adabına uygun hareket etmesi sûfimeşrep yönünü ortaya koymaktadır.

Buna benzer bir olayda Bistâm kentinde yaşanır. Şeyh Ebû İshâk eş-Şîrâzî'ye o yöreden sûfi bir Şeyh'in geldiği söylenince, Şeyh Ebû İshâk yerinden kalkıp onu karşılar. Bineğinin üstünde himmet sahibi bir şeyh, arkasında yamalı kıyafetlerle sûfi bir zümre olduğu halde gelir. Binek üstündeki şeyh, Ebû İshâk'ın kendisine doğru geldiğini işitince bineğinden atlar ve Şeyh Ebû İshâk'ın elini öper. Şeyh Ebû İshâk mukabele ederek daha ileri giderek şeyhin ayağını öper. Şeyh, "Efendim! Bizi öldürdünüz, artık sizinle yan yana yürüyemem. Siz önden buyurun bizde arkanızdan yürüyelim" der. Şeyh Ebû İshâk, şeyhin dizi dibinde oturur. Şeyh, iki sepet ortaya koyar. Bu sepetlerden birinde tuz, diğerinde buğday vardır. Daha sonra şöyle der: "Efendim! Bunlar Ebû Yezid Bistâmî'den bize tevarüs ederek ulaşmıştır, kabul buyurunuz." Şeyh Ebû İshâk'ın bu hediye çok hoşuna gider. Daha sonra vedalaşarak oradan ayrılır.⁵⁰

Bu hadise aynı zamanda Şeyh Ebû İshâk'ın Horasan sûfilere arasındaki konumunu göstermektedir. Öyle ki, Bistâm sûfilerinin büyüğü Muhammed b. 'Ali es-Sehlukî el-Bistâmî kendisini karşılamış, elini öpmüş ve Ebû Yezid Bistâmî gibi büyük bir sûfi şahsiyetten kalan buğday ve tuzu kendisine takdim etmiştir. Şeyh Ebû İshâk'ın onlara çok daha büyük bir saygıyla mukabele etmesi aynı zamanda onun tasavvufi manada ulaştığı noktayı işaret etmektedir. Fıkıh ilminde daha büyük bir şöhrete sahip olsa dahi bu hadiseler Şeyh Ebû İshâk'ın tasavvuf ehli arasında makbul bir kişilik olduğunu ve dönemin mutasavvıfları üzerinde etkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Öyle ki *el-Mühezzeb* isimli eserine uzunca bir şerh yazan Nevevî, ilmî şahsiyetinden ziyade zühdünü ön plana çıkaran şu ifadeleri kullanır: "*O muhakkik, tetkik ehli, ilimlerde müdekkik, çeşitli ilimlerde yetkin, pek faydalı eserlere sahip, zâhid,*

⁵⁰ Sübkî, *Tabakât*, 4: 221.

âbid, vera' sahibi, dünyadan yüz çevirip kalbiyle ahirete yönelen, nefsinin Allah'ın dinine yardımı adayan, hevasından yüz çeviren, sâlih âlimlerden, marifet ehli âbidlerden, ilim, zühd, vera' ve ibadeti kendinde cem edenlerden, dini yükümlülüklerle hassasiyetle sarılan ve Resulullah (s.a.v)'in sünnetinin sıkı bir takipçisi olan âlimlerdendir. Allah hepsinden razı olsun."

51

Şeyh Ebû İshâk'ın tasavvufi yönünü işaret eden bir diğer hadise de tasavvufun temel kaynaklarından biri olan meşhur "er-Risâle" isimli eserin müellifi Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin oğlu Eş'ârî alimi ve mutasavvıf Ebû'n-Nasr el-Kuşeyrî ile dönemin Bağdat'taki Hanbelileri arasında yaşanan ve kan dökülecek kadar büyüyen fitnede Kuşeyrî'nin haklılığını savunmasıdır.⁵² Bu anlamda Şeyh Ebû İshâk'ın o dönemde Eş'ârî akidesini ve sūfilîği, hilafetin desteğini arkasına almış Hanbelilerin taassubuna karşı savunduğu söylenebilir. Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin tasavvufi ahlak ve zühdü bağlamında ön plana çıkan özelliklerinden bir kısmı şu şekilde ifade edilebilir:

3.1. Fakrı:

Ebû İshâk eş-Şîrâzî, gayet zengin bir hayat yaşayabilecek imkâna sahip olduğu halde fakir bir yaşantıyı tercih etti. Öyle ki dünya malı adına bir çöp tanesine dahi sahip değildi. Öğrencilerinden Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Cürcânî, Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin fakrını şu ifadelerle tarif eder: *"Ebû İshâk eş-Şîrâzî, dünya malından hiçbir şeye sahip değildi. Giyecek ve yiyecek bulamayacak dereceye ulaşmıştı fakirliği. Katia denilen bir yerde oturmaktaydı. Bizi görünce vücudundan bir yerler gözükür korkusuyla tam olarak ayağa kalkmazdı."*⁵³

Pek çok gece aç olarak yatardı. Açlığa dayanamaz hale gelince bakla satan bir arkadaşına giderdi. Arkadaşı kendisine ekmek doğrar üstüne de bakla suyu dökerdi. Uzun süre açlığın acısını tattıktan sonra bu tek çeşit mütevazı yemekle yetinirdi. Bazen yine bu arkadaşına gider, baklaların tümünü sattığını görünce; bu sefer zarar ettik deyip yoldaş edindiği açlıkla beraber geri dönerdi. Bu haliyle dahi okumayı ve okutmayı ihmal etmezdi.⁵⁴

⁵¹ Nevevî, *el-Mecmu'*, 1: 33; *Tehzibu'l-Esmâ ve'l-Lugât*, 2: 72.

⁵² Sübki, *Tabakât*, 4: 234.

⁵³ Sübki, *Tabakât*, 4: 219.

⁵⁴ Sübki, *Tabakât*, 4: 219.

3.2. Afafı/tokgözlülüğü:

Ebû İshâk, şayet dileyseydi döneminin en zengin insanlarından biri olabilirdi. Ama o daima tokgözlü olmuş ve asla mal için ilkelerinden taviz vermemiştir. Halife, sultan ve vezirin en çok saygı duyduğu âlimlerden olmasına rağmen asla onlardan gelecek dünyalığa tenezzül etmezdi. Kadı Muhammed b. Muhammed el-Mahânî şöyle der: İki imama hac farızasını yerine getirmek nasip olmadı. İmam Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve Kadî'l-Kudat Ebû Abdullah ed-Damegânî. Neden gitmedikleri kendisine sorulduğunda: Ebû İshâk'ın binak ve azığı yoktu, oysa dileyseydi insanlar onu başları üzerinde Mekke'ye taşırdı. Damegânî'ye gelince eğer dileyseydi ipek ve atlaslar üzerinde hac farızasını yerine getirebilirdi.⁵⁵

İbni Salah şöyle der: *“Kadî'l-Kudat Ebû Abdullah el-Hüseyn b. Cafer b. Makûla Bağdat'ta vefat edince, halife Kâim-Biemrillâh Şeyh Ebû İshâk'ı doğu ve batıda var olan ahkâm ve mezalime bakması için görevlendirmeyi kabul etmeye zorladı. Buna rağmen imtina edip kabul etmedi.”*⁵⁶

3.3. Cömertliği:

Fakir olması asla cömertliğinin önüne geçmemiştir. O bulunca veren, bulamayınca sabreden sûfiler tâifesinden bu hususta geri kalmıyordu. Sem'ânî şöyle der: *“Eline para geçtiğinde, o parasıyla gider yiyecek satın alır, daha sonra bazı mescitleri ziyaret eder ve oralarda bulunan arkadaşlarıyla beraber yerdi. Kalan yemekleri de ihtiyaç sahipleri yesin diye bırakır, beraberinde götürmezdi.”*⁵⁷ Bu yüzden İmam Nevevî'nin kendisini: *“Kerim, eli açık ve cömert...”*⁵⁸ olarak tanımlamasını fazlasıyla hak etmekteydi.

⁵⁵ Sübki, *Tabakât*, 4: 227. Nevevî, *Tehzibü'l-Esmâi ve'l-Lugât*, 2: 174.

⁵⁶ Sübki, *Tabakât*, 4: 233.

⁵⁷ Nevevî, *Tehzibü'l-Esmâi ve'l-Lugât*, 2: 173; *el-Mecmu*, 1: 33.

⁵⁸ Nevevî, *Tehzibü'l-Esmâi ve'l-Lugât*, 2: 173.

3.4. Verâi:

Bu makamda yüksek bir dereceye sahipti. Öyle ki, çoğu zaman hakkı olan şeylerden dahi en ufak bir şüpheden ötürü vazgeçerdi. Sem'ânî şöyle der: *"Şeyh Ebû İshâk'ın bazı talebelerinden işittim ki; Şeyh, kahvaltı yapmak gayesiyle mescitlerden birine gider. Mescitten çıktıktan sonra bir dinarını unuttuğunu hatırlayarak geri döner ve dinarı bıraktığı yerde bulur. Ancak içine başkasından düşmüş olabileceği şüphesi düşünce geri bırakır."*⁵⁹

Haram ve helal hususundaki hassasiyetini gösteren olaylardan biri de şudur: Nizâmü'l-Mülk, Bağdat Nizâmiyye'sini inşa ettikten sonra orada ders vermesi için Ebû İshâk eş-Şîrâzî'yi atadı. İnsanlar onun dersini dinleyebilmek için medreseye akın etti. Uzun bir bekleyişe rağmen Ebû İshâk eş-Şîrâzî gelmeyince insanlar meraklandı. Ebû İshâk eş-Şîrâzî, ders için evinden ayrıldığında bir çocuğa rastlamış ve çocuk kendisine: *Nasıl gasp edilmiş bir mekânda ders yaparsın? Diye sormuştu. Bunun üzerine derse gelmemişti. İnsanlar, onun gelmesinden umudunu yitirince dersi İbni Sabbağ işlemiş ve bu durum Nizâmü'l-Mülk'e ulaştınca çok öfkelenmiştir. Ebû İshâk eş-Şîrâzî gelip ders yapınca kadar talebeler oradan ayrılmamıştır. Ancak buna rağmen namaz vakitlerinde oradan ayrılır ve başka bir mescitte namazını eda ederdi.*⁶⁰

3.5. İlmiyle Âmil Olması:

İmam Ebû İshâk gibi büyük bir ilmî dereceye sahip âlimlerin önündeki afetlerden biri şüphesiz ilmiyle âmil olma meselesidir. Buna da ancak derin bir ihlas ve tezkiye-i nefis ile ulaşılabilir. İmam Ebû İshâk, ilmiyle âmil bir âlimdi. Buna o devirdeki âlimler şahitlik etmiştir. O şöyle derdi: *"Kişiye fayda vermeyen ilim odur ki: Kişi bilgi sahibi olur ancak bildiğiyle amel etmez."*⁶¹

Bir şiirinde kendi nefisine şöyle nasihatte bulunurdu: *"Şüphesiz Mevlâ'nın neyi helal ve neyi haram kıldığını bildir/ Öyleyse ilminle amel et, zira ilim amelle ilimdir."*⁶²

Bir başka yerde şöyle der: *"Cahil kimse ilme tabi olur. Eğer âlim ilmiyle amel etmiyorsa, cahilin nefsi hiç amel etmek istemez. Allah'a yemin olsun ki ey evladım! Aleyhimize hüccet ve delil olacak bir ilimden Allah'a sığınırız."*⁶³

⁵⁹ Nevevî, *Tehzibu'l-Esmâi ve'l-Lugât*, 2: 173.

⁶⁰ Sübki, *Tabakât*, 4: 218.

⁶¹ Sübki, *Tabakât*, 4: 226.

⁶² Sübki, *Tabakât*, 4: 226.

Geniş fikhî ve ince anlayışıyla alakalı şu menkıbe de eserlerde zikredilmiştir: Bir gün İmam, fakih bir arkadaşıyla yolda yürüyordu. Bir köpek onlara musallat oldu. Arkadaşı köpeğe: defol deyip azarladı. Bunun üzerine İmam arkadaşına: “Neden onu yoldan kovdun? Bilmez misin yol bizim ve onun arasında ortak kullanım alanıdır.”⁶⁴ Bu imamın tüm mahlukata karşı hak ve hukuk ölçüsünde ne kadar hassas olduğunun en büyük ispatıdır. Bu bilincin bir benzeri ancak zühdü özümsemiş, sadece zâhirî ilimlerin kışrıyla oyalanmayıp tasavvuf ile öze ulaşmış kimselerde görülebilirdi.

İmam Ebû İshâk, her işinde ihlaslı olmaya özen gösterirdi. İmam Nevevî şöyle der: “İmam Ebû İshâk, *el-Mulahhas* isimli cedel ilminde yazdığı eserinin başında; münazara adabı, niyetin ihlaslı olması ve her işe takdim edilmesi konularına değinmiştir. Biz öyle inanıyoruz ki zikrettiği vasıfların tümü kendisinde mevcut idi.”⁶⁵

İmam Ebû İshâk'ın talebelerinden Ebü'l-Vefa b. 'Akil, kendisine talebelik yapmamış kimselerin bilemeyebileceği bazı hallerini bize aktarmaktadır. O şöyle demektedir: “Bir fakire bir şey vermeden evvel muhakkak ihlas ile verir. Bir meselede konuştuğu zaman asla Allah'tan yardım dilemeden konuşmasına başlamaz. Yaptığı her işte muhakkak hakkın üstünlüğünü sağlamaya niyet eder. Birkaç rekât nafîle kılmadan asla bir meselede bir şey tasnif edip yazmaz. (Daha sonra bu halinin yol açtığı bereketi şöyle tarif ediyor:) Şüphesiz ki ihlasının bereketinden olsa gerektir, ismi ve eserleri doğu ve batıda ünlenip yayılmıştır.”⁶⁶

3.6. Tevazuu:

İmam Ebû İshâk, emirlerden âlimlere, halifeden sultan ve vezirlere kadar pek çok ileri gelenin saygı duyduğu bir insan olmasına rağmen asla tevazudan ödün vermezdi. Dönemindeki âlimlerin biricdiği idi ve her yerden talebeler ilminden istifade etmek için kendisine gelmekteydiler. Öyle ki pek çok şehirde devletin üst makamlarında bulunan kimseler çoğunlukla onun talebelerinden oluşmaktaydı. Ama o yine de tevazudan ödün vermez ve asla zengin ve şatafatlı bir hayata tenezzül etmezdi.

⁶³ Sübkî, *Tabakât*, 4: 226.

⁶⁴ Sübkî, *Tabakât*, 4: 235.

⁶⁵ Nevevî, *el-Mecmu'*, 1: 33.

⁶⁶ Nevevî, *el-Mecmu'*, 1: 33. Nevevî, *Tehzibu'l-Esmâi ve'l-Lugât*, 2: 173.

Tevazuu hakkında şu hikâye anlatılmaktadır: İmam Ebû İshâk, edebiyat ve dil âlimlerinden Ebû'l-Kasım Ubeydullah er-Rakkîye bir kelimenin kullanımı ve anlamı hakkında soru sordu. Soru sorduğu âlimin kendisinin ilminden ve heybetinden çekindiğini görünce, kendisine şöyle dedi: “*Sakın Şeyh Ebû İshâk bana soru sordu deyip çekinme! Farz et ki sana bir çocuk sordu ve o rahatlıkla cevapla lütfen!*”⁶⁷

Zahiri süse hiç itibar etmeyen İmam hakkında anlatılan şu rivayette ilginçtir: el-Kadı Ebû Bekir Muhammed b. Abdalbâki el-Ensârî şöyle anlatmıştır: Kendisine bir fetva sormak için Şeyh Ebû İshâk'a giderken onunla yolda karşılaştım. Bir fırın ya da bakkala girdi. Kalem ve divitini alıp sorduğum sorunun cevabını yazdı. Daha sonra kalemin mürekkeğini silecek bir şey bulamayınca elbisesi ile temizledi.⁶⁸ İmam muhtemelen temizleyecek bir şey bulamayınca o esnada zorluğu defetme adına tevazu etmiş ve elbisesinde mürekkep izi oluşmasına aldırmamıştır. Zaten mürekkep necis değildir.

Bundan daha şaşılacak olanı ise, İmamın bazen cübbesinin kol kısmına çörek koymasıydı. Öyle ki ileri gelenlerle olan toplantılarında dahi bunu yapardı. Bir gün sultanın divanındaydı. Divanda Ebû'n-Nasr el-Kuşeyrî ile aralarında münazara oldu. Ebû'n-Nasr İmamın kolunda bir ağırlık fark edince kendisine ne olduğunu sordu. İmam: güzel iki çörektir dedi.⁶⁹ Ebû İshâk'ın ekmeğini yanında taşıması helal rızka verdiği önemdendir. Gittiği yerlerde helallikinden emin olmadığı şeyleri yemektense kendi yanında taşıdığı ekmeği yemeyi tercih ederdi.

3.7. Hakkı söylemedeki cesareti:

İmam Ebû İshâk, hakkın yanında durmamayı zillet kabul eden bir karakterde idi. Zira o biliyordu ki eceller ve rızık Allah'ın elindedir. Yine biliyordu ki Allah'ın içmesini murat ettiği bir damla suyu içmesinden kendisini alıkoyabilecek kimse yoktur. İmam biliyordu ki, makam ve mevkiler gelip geçicidir. Onun makam ve mevkilere bakış açısı şuydu: *Mal ve makamlar Allah tarafından kullara bahşedilen nimetlerdir. Dolayısıyla bu nimetlerin devam etmesi için Allah'a isyan edilmez.* Bu yüzden İmam Ebû İshâk insanlar hangi mevki ve makamda bulunsalar da hak olanı yüzlerine söylemekten asla çekinmezdi. Bu insanların

⁶⁷ Kemaleddin el-Enbârî, Ebû'l-Berekât Kemâlüddin Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî (ö. 577/1181), *Nüzhetu'l-elibbât, fi Tabakâti'l-Udeba*, thk. Muhammed Fadl İbrahim (Ürdün: Mektebetu'l-Menâr), 358.

⁶⁸ Sübki, *Tabakât*, 4: 227.

⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 9: 6.

başında sultan ve vezirler gelirdi. İmam Ebû İshâk sultanlardan korkmadığı için sultanlar onun heybetinden çekinir ve ona oldukça saygı gösterirlerdi.

İbn-i Salah şöyle der: “Kadi'l-Kudat Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Cafer b. Makûla Bağdat'ta vefat edince, halife Kâim-Biemrillâh Şeyh Ebû İshâk'ı doğu ve batıda var olan ahkâm ve mezalime bakması için görevlendirmeyi kabul etmeye zorladı. Buna rağmen imtina edip kabul etmedi. Buna zorlanmaya devam edilince kendisine şöyle yazdı: “*Kendini helak olmaya sürüklemen sana yetmedi mi ki beni de beraberinde helak olmaya sürüklemek istersin.*” Kâim-Biemrillâh İmam'ın mektubunu okuyunca ağladı ve şöyle dedi: İslam âlimi böyle olmalıdır. Bizim onu zorlamamızdan maksadımız, bu asırda büyük bir makama görevlendirilip hatta kabul etmesi için zorlandığı halde bunu kabul etmeyen İslam âlimleri vardı notunun tarihe kaydedilmesiydi. Öyleyse bizde onu bu vazifeye daha fazla zorlamayacağız.⁷⁰

Yöneticilere karşı ilmin izzetini nasıl koruduğunu gösteren olaylardan biri de kendisiyle Nizâmü'l-Mülk arasında geçer. Vezir Nizâmü'l-Mülk, âlimlerden cennete gidip gitmeyeceğini sorar. Âlimlerde güzel hasletlere sahip vezirin inşaallah cennet ehli olacağını söyler. Nizâmü'l-Mülk, “Ebû İshâk'ta aynı şeyi söylemedikçe kalbim tatmin olmaz” der. Zira Ebû İshâk'ın verândan ve hakkı söylemedeki cesaretinden emindi. İmam Ebû İshâk kendisine şöyle muhtasar bir cevap yazar ve cevabında “*Hasan zulmetin en hayırlısıdır*” der. Aslında kötünün iyisinin demek istiyordu. Nizâmü'l-Mülk'ün ismi Hasan'dı. Nizâmü'l-Mülk bu cevabı duyunca, “Şeyh Ebû İshâk doğru söyledi” der. Eğer bir gün ölürsem şeyhin bu cevabının yazılı olduğu mektubu kefenime koyup benimle gömünüz diye vasiyet eder. Vezir Nizâmü'l-Mülk suikastla öldürülünce bu vasiyet kendisiyle gömülür. Ölümünden sonra sâlihlerden biri Nizâmü'l-Mülk'ü rüyasında görür ve kendisine durumunun ne olduğunu sorar. Nizâmü'l-Mülk, Allah işlediğim günahları bağışladı. Ve bana denildi ki: Şeyh Ebû İshâk seni zulmetin en hayırlısı diyerek hayırla yan yana zikrettiğinden günahların bağışlandı.” Bu, Şeyh Ebû İshâk'ın makamını belirten tasavvufi menkibelerdendir.⁷¹

⁷⁰ Sübki, *Tabakât*, 4: 236.

⁷¹ Taşköprüzade, Ahmed Efendi (ö. 968/1561), *Miftahu's-Saadet*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1985), 2: 290.

Ebû'n-Nasr Ahmed b. Muhammed b. Abdulkahir el-Hatib el-Mevsilî kendisinden ilim tahsil eden talebelerindedir. Hocasıyla alakalı şunları aktarır: İmam Ebû İshâk'tan ilim almak için Bağdat'a geldiğimde bana merhaba dedi. Daha sonra neredensin diye sordu. Bende Musul'danım dedim. Bunun üzerine merhaba ikimiz hemşeriyiz dedi. Bende, efendim siz Feyrûzâbâd'tan ben ise Musul'danım bu nasıl olur dedim. Bana, bizleri Hazreti Nuh'un gemisi bir araya getirmiştir dedi. Öğrencilerine bir baba şefkatiyle yaklaşırdı. Şöyle söylerdi: *"Kim benim yanımda bir tek mesele okumuşsa o benim evladımdır."*⁷²

Şeyh Ebû İshâk, öğrencilerinden biri yerinde olmayan münasebetsiz bir soru sorduğunda asla kendisine kızmaz ve şu şiiri okumakla yetinirdi: *"O doğuya ilerliyor bense batıya/ oysa doğuyla batı arasında ne kadar uzun bir mesafe vardır!"*⁷³ Hafız es-Sem'ânî onu şöyle tarif ediyor: *"Zâhid, verâ' sahibi, mütevazı, zarif, cömert, güler yüzlü ve tatlı sözlü bir âlimdi."*⁷⁴

4. Tasavvufî Şiirlerinden Örnekler

İmam Ebû İshâk eş-Şîrâzî, şiir ezberi kuvvetli bir şahsiyetti. Aynı zamanda kendisi de şiir yazardı. Ders halkasında bulunan talebelerine ve dostlarına şiir okumaktan hoşlanırdı. Şiirlerini tasavvufî temalarla nakşeder ve ibret barındıran edebi yönü yüksek şiirler kaleme alırdı.⁷⁵

4.1. Nefsi Tezkiye ve sabır:

Nefsi tezkiye tasavvufî makamlarda ilerlemenin en önemli koşuludur. Şeyh Ebû İshâk'a göre nefsin tezkiyesi bir merhale işidir. Bir anda nefse kaldıramayacağı yük yüklenmemeli ve alıştırmalarla nefis zorluklara alıştırmalıdır. Şöyle der:

Bütün zorluklar başıma gelir korkusuyla başıma gelen zorluklara sabrettim.

Nefsimi sabra zorladım ve oda bunu özümsedi.

Hoşlanmadığı şeyleri nefsim içirdim ki alışsın,

Eğer bütün zorlukları aynı anda yükleyseydim bundan nefret ederdi.

Şeyh Ebû İshâk'a göre nice nefis vardır ki ancak zilletle izzet bulur. İzzetin yolu ise ancak yüce Allah'tan korkmak ve başkasından korkmamaktır. Bu yüzden izzeti şöyle tarif eder:

⁷² Sübki, *Tabakât*, 4: 226.

⁷³ Sübki, *Tabakât*, 4: 215-262.

⁷⁴ Zehebî, *Siyer âlami'n-Nübela*, 18: 454.

⁷⁵ Sübki, *Tabakât*, 4: 230-236.

*İzzet odur ki Allah'tan başka kimseden korkmayasın
O'ndan korkan kimseden her şey korkar.*

Şeyh Ebû İshâk aynı şiirde her biri tasavvufun bir esası olan nefsinin doğruluğu, dünyalık nasibine rızayı, sultanların kapısını terk etmeyi ve hırsı bırakmayı telkin eder.⁷⁶

4.2. Tevbe Makamı üzerine söyledikleri:

Şeyh Ebû İshâk, ehli tasavvufun pek çoğunun yanında makamların ilki olan tevbe makamını şu şiirinde ifade eder:

*Ey kul! Senin ne çok günah ve isyanın vardır.
Sen unutsan dahi Allah unutmaz.
Ey kul! Yaptığın günahları hatırlayınca,
Gözlerin kan akıtmalı değil mi?
Nefsime günahımın hatırası arz edildiğinde,
Bundan ötürü kurtuluş hakkındaki zannım kötüleştiğinde,
Allah'tan bağışlanma dilerim.*⁷⁷

4.3. Reca makamı ile alakalı söyledikleri:

Yine tasavvufî eserlerde en önemli menzillerden biri olarak telakkî edilen reca üzerine Şeyh Ebû İshâk şunları ifade eder:

*Ben insanlar gaflet libasındayken reca libasına büründüm,
Bütün şikâyet ettiğim şeyleri Rabbime arz ettim.
Dedim ki: Ey her sıkıntıda sığınağım!
Ve her zarardan kurtuluş için dayanağım!
Senin bildiğin şeyleri sana şikâyet ediyorum.
Zira benim onları kaldıracak ne takat ne gücüm vardır.
Ellerimi zillet ile senin dergâhına uzattım,
Sana uzattım ellerimi ey ellerin uzatıldığı en hayırlı kimse!⁷⁸*

Değerlendirme ve Sonuç

İmam Ebû İshâk eş-Şîrâzî ilmî, tasavvufî, siyasî, içtimâî ve iktisadî açıdan renkli bir asırda yaşamış, İslam ilim geleneğine ve Şafii mezhebine büyük hizmetlerde bulunmuş önemli bir şahsiyettir. Âlim ve Zâhid kişiliğinden kaynaklı olarak Abbâsî hilafetinin Selçuklu himayesinde olduğu Selçuklu İmparatorluğunun en parlak döneminde

⁷⁶ Sübki, *Tabakat*, 4: 231.

⁷⁷ Sübki, *Tabakat*, 4: 233.

⁷⁸ Sübki, *Tabakat*, 4: 225.

hem halk hem ulema hem sûfiler ve hem de yöneticilerden büyük bir saygı görmüştür.

Parlak bir ilmî hayatı olan Ebû İshâk eş-Şîrâzî, ilim tahsilinin ilk kademelerini doğduğu yer olan Feyrûzâbâd ve Şîrâz'da geçirmiş, daha sonra Gandecân'a gitmiştir. İlim tahsili yolunda Basra'ya daha sonra da istikrar bulacağı Bağdat'a yerleşmiştir. Bağdat Nizamiye medresesinde rektörlük görevine getirilmiş ve vefatına kadar burada talebe yetiştirmiştir.

Halife tarafından Sultan Melik Şah'a elçi olarak Horasan'a gönderilen Ebû İshâk'ın bu yolculuğu sûfî kişiliğini ve sûfilerin arasındaki konumunu gün yüzüne çıkaran hadiselerle sahne olmuştur. Sâvâ ve Bistâm sûfilerinin kendisine büyük ilgi göstermeleri, kendisinin de bu teveccühe daha büyük bir teveccühle karşılık vermesi kendisinin sûfî şahsiyetini ve dönemin sûfileri üzerindeki derin etkisini gün yüzüne çıkarmıştır. Bistâm'da Ebû Yezid Bistâmî gibi sûfilerin önde gelen bir simasından tevarüs eden bir sepet tuz ve buğdayın kendisine takdim edilmesi, Şîrâzî'nin Horasan sûfileri arasındaki konumunu işaret etmektedir.

Tasavvufun temel kaynaklarından biri olan meşhur "er-Risâle" isimli eserin müellifi Ebû'l-Kâsım e-Kuşeyrî'nin oğlu Eş'ârî alimi ve mutasavvıf Ebû'n-Nasr el-Kuşeyrî ile dönemin Bağdat'taki Hanbelileri arasında yaşanan fitne Kuşeyrî'nin haklılığını savunmuştur. Bu anlamda Şeyh Ebû İshâk'ın o dönemde Eş'ârî akidesini ve sûfiliği, hilafetin desteğini arkasına almış Hanbelilerin taassubuna karşı savunduğu söylenebilir.

Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin fakr, tevazu, cömertlik, hakkı söylemedeki cesaret, tok gözlülük ve vera' gibi en güzel hasletlerle donanmış şahsiyeti hakkında tabakât eserlerinde zikredilen menkıbeler; zühhd hayatı ve tasavvufî kişiliğiyle alakalı bizlere güçlü ipuçları vermektedir. Şîrâzî'nin tasavvufî şiirler kaleme almış olması ve bu şiirlerinde tevbe, reca ve nefis tezkiyesi gibi tasavvufun bazı temel kavramlarını işlemiş olması sûfimeşrep yönüne işaret eden bir diğer yönüdür.

Kaynakça

Aybakan Bilal, "Şîrâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 1988), 39: 184-186.

Bendârî, Ali b. Muhammed, *Tarih-i Devleti Âl-i Selçuk I*, Şeriket Tab'atî'l-Kütüb'l-Arabiye Mısır 1900.

- Ebî'l-Ferec el-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *el-Muntazam fi tarihi'l-müluki ve'l-ümem*, Haydarabad: ed-Dakn, h.1359.
- Hüseynî, Ebû Bekir Hidayetullah *Tabakatu's-Şafîyye*, Dâru'l-Afaku'l-Cedid Beyrut 1965.
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun el-Hadramî, *Tarihü ibn Haldûn I-VIII*, Dâru'l-Fikir, Beyrut 2000.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebi Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1: 31.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut: Dâru's-Sadır, 1979.
- İbnü'n-Neccâr, Ebû Abdillâh Muhibbüddîn Muhammed b. Mahmûd b. el-Hasen b. Hibetillâh el-Bağdâdî (ö. 643/1245), *Tarihî Medinetu's-Selam*, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001.
- İlmi heyet, Dairetu'l-Mearifu'l-İslamiye, (Tahran: İntişarat Cihan, ts.), 14: 23.
- İsnevî, Abdurrahim b. el-Hasan b. Ali eş-Şafîi, *Tabakatu's-Şafîyye li'l-İsnevî I-II*, thk. Abdullah el-Cebûrî, Dâru'l-Ulûm, Riyad 1400.
- İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Ali el-Ümevî el-İsnevî (ö. 772/1370), *Tabakatu's-Şafîyye li'l-İsnevî*, thk. Abdullah el-Cebûrî, Riyad: Dâru'l-Ulûm, 1979.
- Kazvîni, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvîni (ö. 682/1283), *Âsaru'l-Bilad ve ahbaru'l-ıbad*, Beyrut: Dâru's-Sadır, ts.
- Kemalettin el-Enbârî, Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî (ö. 577/1181), *Nüzhetu'l-elibbâi, fi Tabakâti'l-Udeba*, thk. Muhammed Fadl İbrahim, Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, ts.
- Mısrî, Zekerîya Abdurrezzak, *el-İmam eş-Şirâzî Beyne'l-İlmi ve'l-Amel ve'l-Mutekadî ve's-Süluk*, Muessesetu'r-Risale, Beyrut.
- Muhammed Hudarî Bey, *Muhadarat fi Tarihu'l-Ümeme'l-İslamiyyeti*, (Thk. Muhammed el-Osmanî), Dâru'l-Kalem Beyrut 1406, 1: 62.
- Nesâi, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâi (ö. 303/915), *Sünenü'n-Nesâi es-Suğra*, Riyad: Dâru's-Selâm, 1999.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), *Tehzibu'l-esma vel-luğa*, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2005.
- Nevevî, *el-Mecmu' Şerhu'l-Mühezzeb*, Cidde: Mektebetu'l-İrşad, 1999, 1: 33.
- Özaydın, Abdülkerim, "Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin İlk Müderrisi Ebû İshâk Eş-Şirâzî ve Medresenin Resm-i Küşâdî", *Şarkiyat Mecmuası* Sayı 26 (2015-1).
- Özaydın, Abdülkerim, "Nizâmiyye", *DİA*, 33: 139.
- Safîdî, Selahaddin Halil b. Übeyk, *el-Vafl bi'l-vefiyat*, Dâru İhyaî Turasi'l-Arabî Beyrut 1420.

- Selahaddin es-Safdı, Halil b. Übeyk es-Safdı (764/1362), *el-Vafl bi'l-vefiyat*, Beyrüt: Dâru İhyai Turasu'l-Arabî, 1999.
- Sübki, Taceddin Abdülvahhap b. Takiyüddin, *Tabakât-ü Şâfiyye el-Kübra I- X*, Dâru ihya' kutubu'l arabiye Beyrut 1413.
- Şafii, Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmu' Şerhu'l-Mühezzeb I- XXIII*, Mektebetu'l-İrşad Cidde 1999.
- Şafii, Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Tehzibu'l-Esma ve'l-luga*, Dârun-Nefâis 2005.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Ali b. Yûsuf eş-Şîrâzî (ö. 476/1083), *Tabakâtu'l-Fukaha*, Beyrut: Dâru'r-Raidu'l-Arabî, 1981.
- Şîrâzî, Ebû İshâk İbrahim b. Ali b. Yusuf el-Feyruzabadî, *Tabakatu'l-Fukaha*, Dâru'r-Raidu'l-Arabî Beyrut 1981.
- Taceddin es-Sübki, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi es-Sübki (ö. 771/1370), *Tabakât-ü Şâfiyye el-Kübra*, Beyrut: Dâru ihyai kutubi'l-Arabiyye, 1992.
- Talas, Asad, "Nizamiye medresesi ve tarifi", *Eğitim Yönetimi Dergisi* yıl:1 sy.: 4.
- Taşköprüzade, Ahmed Efendi (ö. 968/1561), *Miftahu's-Saadet*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1985.
- Taşköprüzade, Ahmet Mustafa, *Miftahu's-Saadet I-III*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye Beyrut 1985.
- Tosun Necdet, "Yûsuf el-Hemedâni", *DİA*, 44: 12-13.
- Yafii, Ebû Muhammed Abdullah b. Asad b. Ali b. Süleyman, *Mir'atü'l-cinân ve İbretu'l-Yakzan I-IV*, Dâru'l-Kutubü'l-İlmiyye Beyrut 1997.
- Yâkût el-Hamâvî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (ö. 626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrüt: Dâru's-Sadır, 1979.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşki (ö. 748/1348), *Siyer-i A'lâmi'n- Nübelâ*, (Beyrüt: Müessesetü'r-Risale, 1984.
- Zehebi, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyer-i A'lâmi'n-Nübelâ I- XXIX*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1984.
- Zerrinkub Abdülhüseyn (ö. 1999), *Medreseden Kaçış İmam Gazalî'nin Hayatı Fikirleri ve Eserleri*, İstanbul: Ağaç Yayınları, 2017.
- Zerrinkub, Abdülhüseyn, *Medreseden Kaçış İmam Gazalî'nin Hayatı Fikirleri ve Eserleri*, Ağaç Yayınları İstanbul 2017.
- Zîriklî, Hayreddin, *el-A'lam Kamus Teracim I- VIII*, Dâru'l-Alemi'l-Malayin, Beyrut, 2002.